

מתוך פרק ד

גלות

הדפיקה בדלת תפסה את אמא בעיצומן של ההכנות לשבת. ביום רביעי הלכה אמא לשוק כרגיל וקנתה את המצרכים. עתה עסקה בהכשרתו של האווז הטרי שקנתה מן הכפריים. הייתה זו שעת בוקר מוקדמת, ואני הייתי שקועה בשינה. גם אבא עדיין לא יצא מן הבית. אינני יודעת מה עבר בראשה כשניגשה לפתוח את הדלת - האם חשבה שזו שכנה? או שחשש קל התגנב לצעדיה? מולה עמדו שני שוטרים ממשטרת קושיצה.

"עליכם להתלוות אלינו לתחנת המשטרה, גב' קאופמן" הם אמרו בנימוס קר.

"צריך לקחת אתנו משהו?" שאלה אמא, מעשית ואחראית כתמיד.

"אין צורך בשום דבר", ענו השוטרים. "רק כמה שאלות, ונשחרר אתכם".

אמא נחפזה. ראשית יש לומר לאבא, ואחר כך להעיר אותי.

"מגדוש, התעוררי!" נענעה את כתפי. משהו בצליל קולה גרם לי לפקוח עיניים מיד. "אנחנו צריכים ללכת לתחנת המשטרה".

התלבשתי בזריזות. לקחנו אתנו את תיק היד עם הארנק והמסמכים, נעלנו את הדלת אחרינו, ויצאנו בעקבות השוטרים.

כך נפרדנו מן הבית שלנו לנצח. פרידה עלובה, חפוזה, בהיסח הדעת. לא העברנו מבט מלטף על הקירות והרהיטים. לא אמרנו שלום ותודה. הלכנו רק לכמה שעות, ויותר לא שבנו.

אל תחנת המשטרה זרמו יהודים במשך כל אותו היום. כשישים עד מאה איש נאספו מכל רחבי קושיצה העיר הגדולה. את חלקם הכרנו. השעות עברו וכלום לא קרה. לא שאלו אותנו שום שאלה ולא דברו אתנו. לאחר זמן הכניסו אותנו לתאי מעצר. ושוב היחס הזה, אף אחד לא מדבר אליך, לא מסביר. מדברים עליך מעל לראשך. גם אבא ואמא לא דברו ביניהם. בכלל, מאז אותו יום, השתיקה קנתה לה מקום של קבע באורחות חיינו. לא בכינו, לא צעקנו, לא התחננו וגם לא דרשנו דבר. גם היום כשאני מעלה בזיכרוני את הרגעים הללו ואת התקופה שבאה אחר כך, אני מרגישה איך הגרון נשנק ותחושת מחנק אוחזת בי. שתקנו כי לא היו לנו מילים...

שהינו בתחנת המשטרה כל אותו הלילה. בבוקר הופיעו הז'נדרמים ההונגרים על מנת לקחת אותנו. הז'נדרמריה ההונגרית הייתה חלק מן המשטרה. מעין יחידה מובחרת, אלימה יותר, המתמחה במקרים קשים. הם חבשו קסדות עם נוצות של תרנגולים, וזה הפך לסימן ההיכר שלהם. הז'נדרמים הלכו בראש ואנחנו אחריהם. לאן? לשם מה? לכמה זמן? ... איש אינו יודע. אנחנו צועדים ברחובות קושיצה שלנו, מובלים על ידי שוטרים. כולם מסתכלים עלינו. איזו בושה! רק אתמול גם אני הייתי נעצרת ממרוצת הבוקר על מנת להביט במחזה שכזה...

כמעט את כל העיר עברנו כך, עד שהגענו לתחנת הרכבת. העלו אותנו על רכבת לבודפשט, מרחק שלש או ארבע שעות נסיעה. אינני יודעת אם ידענו לאן אנחנו נוסעים. הפכנו פתאום ל"חפצים", מטולטלים על ידי כוחות חזקים מאתנו.

הנה היא בודפשט, מציצה אלינו מחלונות הרכבת. הגענו. הדלתות נפתחות. באוויר יש המולה של אנשים רבים, ושארן הרכבות הנכנסות ויוצאות. לרגע נדמה שהחיים ממשיכים כסדרם, וסתם נסענו לעיר הגדולה... אבל לא. על הרציף מחכים לנו שוטרים. אנו מתקבצים לגוש אחד, שקט ומבוהל. הם מתחילים לצעוד ואנחנו אחריהם. לא רחוק מתחנת הרכבת נגלה לעינינו בית מעצר גדול בשם טולונצאהז (Tolonchaz). סוהרים קשוחים מקבלים אותנו, ובלייל של ריחות וצלילים שלא הורגלנו בהם. שקשוק מפתחות, צעקות, מילים גסות, וריח בושם זול עם עשן סיגריות. עכשיו אנחנו כבר לא לבד, כאן עצורים גם פושעים וזונות, גנבים ורוצחים. בבית המעצר ישנם כמה אולמות גדולים. מפרידים בינינו. הגברים לאולם אחד והנשים לאולם שני. מזל שאמא איתי. האולם שלנו גדול מאד ומלא במיטות. אמא מוצאת לנו מקום לשבת, ואנו נצמדות זו לזו. השעות נוקפות, וערב מתחיל לרדת. עוד ערב הרחק מן הבית. אני משעינה את ראשי על כתפה של אמא, והעיניים חושבות להיעצם. לפתע קופצת האישה שיושבת לידינו ממקומה, סופקת כפיה וזועקת: "אוי, ריבוננו של עולם... שבת!... שבת נכנסת עוד רגע!" רחש עובר בינינו העצירות היהודיות "ליל שבת!". הולם המעצר והשינוי הפתאומי גרם לנו לשכוח שיום שישי היום... משהי שולפת מן התיק הקטן שני נרות, וכולנו נמשכות ומתקבצות למעגל קטן וצפוף. ביד רועדת היא מדליקה ומברכת... ודמעות חמות זולגות מעיניה. ובבת אחת, כאילו מפתח נעלם פתח את סגור ליבנו, פורצות כולן בבכי מר. כל המתח של היומיים האחרונים, כל העצב מוצא פורקן. סוף סוף יש למי לבכות ולספר... השבת האהובה הגיעה עד כאן כדי לבקר אותנו.

יום רודף יום ואנחנו עדיין שם, ללא שום מגע עם העולם החיצון. אף אחד מן הקהילה היהודית המקומית לא הורשה לבוא, או לדרוש בשלומנו. לא היו לנו בגדים להחלפה, ולא שום דבר מלבד תיק היד של אמא. ירדנו לחצר כדי לאכול, שם קיבלה כל אחת כלי, ובטור ארוך עברנו ליד מחלק האוכל, לקבל את המנה היומית. אחת ליום ירדנו פעם נוספת לחצר הקטנה, המגודרת, כדי להסתובב ולחלץ עצמות.

לאחר מספר ימים העבירו אותנו למחנה אחר. בית גדול עם חצר ברחוב סבולץ' (Szabolcs) שבבודפשט. בבית היו עוד יהודים כמונו – פליטים מגרמניה, אוסטריה והונגריה. כאן התנאים היו טובים הרבה יותר. לשמחתנו פגשנו שוב את הגברים שהופרדו מאתנו. ביום יכולנו להיות ביחד, ולזמן השינה היו אולמות נפרדים. לא סבלנו מסדר יום נוקשה של בית מעצר, היינו בבית גדול עם שמירה. הקהילה היהודית דאגה לנו לאוכל מבושל. ניתן היה אפילו לצאת מן הבית עם אישור מתאים. מן המחנה הזה אני זוכרת בעיקר את חג הפסח שניסינו לחגוג עד כמה שאפשר, ואת הביקור בבית החולים. רוחי, שהתחבאה אתנו בקושיצה אצל בני הדודים של אבא, הגיעה לבית הוריה בבודפשט, ושם ילדה את בנם

הבכור. לכבוד המאורע קיבלנו אישור לצאת והלכנו לבקר אותה בבית החולים, מרחק כמה בתים מאתנו.

הבית ברחוב סבולץ' היה אי של שפיות בתוך המערבולת שלתוכה הוטלנו. היינו שוב יחד כמשפחה, וחיינו בתוך עיר גדולה, עם מגע אל העולם החיצון. הקושי הגדול שליווה אותנו לאורך התקופה ההיא, היה הפער בין מצבנו אנו, לבין מצבם של אחרים. רוב יהודי קושיצה המשיכו את חייהם כרגיל, וגם יהודי בודפשט. רק אנחנו כלואים, כאילו המלחמה קפצה עלינו טרם זמנה... "עוזבים..". עובר הקול מפה לפה בין דיירי הבית שלנו, ואכן כך. מעבירים אותנו הלאה במסע שאין לו שם וכתובת. הפעם אנחנו מועלים לרכבת הנוסעת מזרחה. המראה שניגלה לעינינו כשהגענו, היה של ארמון מבודד על גבעה רמה. "איפה אנחנו?" שאלתי את אמא.

"בגראני (Garany). וזו כנראה טירה של אציל הונגרי" עיניה של אמא סקרו את הסביבה, מנסות לדלות מעט מידע על מה שצפוי לנו כאן. אך לא היה צורך לנסות לפענח לבד. היו שם כבר פליטים יהודים מגרמניה, אוסטריה ומקומות אחרים, שיכלו לספר לנו הכול. גיטה, נערה צעירה, מיהרה לשתף אותנו:

"הנשים נשארות בטירה, והגברים יורדים למטה. שני קילומטר מכאן יש אורות, ושם הם גרים. אנחנו רואים אותם רק פעם בשבוע לשעתיים - שלוש כשמרשים להם לבוא לבקר. יש לך אבא או אחים?" "אבא שלי פה" עניתי.

"אז תגידי לו, שאם הוא רוצה לראות אתכן, הוא יכול להתנדב להביא את האוכל! את האוכל מבשלים שם אצל הגברים, ואז הם מעלים לנו את הסירים לכאן, את מבינה? ותשמעי משהו..." "רכנה אל"י ממתיקה סוד "את רואה את זו ששם? יש לה חבר אצל הגברים, וכל פעם היא קופצת ראשונה כשמגיע האוכל, מקווה לראות אותו... אבל הוא לא בא, מסכנה! את יודעת מה, אולי יותר טוב בשבילה שלא יראה אותה ככה. הפשפשים אוכלים אותנו!!! תראי איך שהיא נראית!"

הפשפשים היו האויב הגדול שלנו שם. בחדרים עמדו מיטות על קומות מעץ, והחיות הקטנות חגגו. לא הצלחנו לישון כלל. בטירה היו כמה מפלסים. השומרים והסגל גרו בחדרים הרגילים. אנחנו היהודיות קיבלנו את המרתף ועליית הגג. לגראני כבר הגיעו אלינו חבילות מן הבית. שלחו לנו בגדים ומעט אוכל – ריבות, עוגות, וגם מכתבים שהיו יקרים ללבנו. בינינו, הילדים, נרקמו חברויות חדשות, שהנעימו לנו את הזמן. עם אחת הבנות שהכרתי שם, נערה בשם אלזה (Elza), אני שומרת על קשר עד היום (היא גרה בירושלים).

היה זה מקום די קודר ומשעמם. לא עשינו דבר במשך היום. הלכנו מפה לשם ברחבי הטירה והחצר ו... זהו בערך. כאלף איש מסתובבים סביב עצמם, מבודדים מן העולם. מחכים לשחרור, להסבר, ולא... לא מנסים לברוח.

אנחנו מונים את ימי המאסר שלנו: בין שבוע לעשרה ימים בבית המעצר, כשלושה שבועות בבית בבודפשט, ועכשיו בגראני... יצאנו מהבית בתחילת אפריל, ועכשיו כבר אמצע יוני! מתי נחזור הביתה?

ביוני נודע לנו שהגרמנים פלשו לפולין המזרחית (לא רחוק מאתנו). עד עתה שלטו הגרמנים בחלקיה המערביים של פולין והחלקים המזרחיים היו שייכים לסובייטים. ב - 22 ביוני הכריזו הגרמנים מלחמה גם על ברית המועצות. במבצע שנקרא "מבצע ברברוסה" הושלם כיבושה של פולין כולה, והכוחות הגרמנים המשיכו לכיוון מוסקבה. כשבועיים אחר כך, בתחילת יולי 1941 יצאנו שוב לדרך.

החיילים נכנסו לאולם והקריאו שמות. מי שקוראים בשמו, צריך לארוז את מעט מיטלטליו ולרדת לחצר. "קאופמן דוד, קאופמן הרמין, קאופמן מגדה" הרעים הקול ויצאנו לדרך, כשהלא נודע, שהפך כבר לחלק מהותי מחיינו, מחכה לנו מעבר לפינה... עגלות פשוטות עם סוסים עוצרות בחצר, ואנחנו עולים. לא שואלים לאן, ואף אחד לא טורח לנדב מידע. בתחנת הרכבת של העיר שטוראלייהל (Satoraljaujhely) נעצרים הסוסים ואנחנו מועלים לקרונות. הייתה זו רכבת משא ולא רכבת נוסעים. מובילים אותנו בקרונות של בהמות.

"נוסעים מזרחה" אומר מישהו בעל חוש כיוון, והמפה מצטיירת אל מול העיניים. מזרחה מגראני, פירושו לכיוון פולין... . הרכבת ממשיכה במרוצתה, והשעות עוברות. שום דבר לא בא אל פינו כל היום. אינני זוכרת אם שתינו משהו. אנחנו מתנמנמים תוך כדי נסיעה, ולפתע הרכבת מאיטה. העיניים נפקחות, והנפש נדרכת - "איפה אנחנו?". בתחנת הרכבת יש שלט בהונגרית "קורושמזו" (Korosmezo), עיירה ליד הגבול בין הונגריה לפולין. הדלתות נפתחות, אבל אסור לנו לצאת מן הקרונות. אל התחנה נחפזים יהודי העיירה עם אוכל חם ועיניים טובות. "תאכלו משהו" הם מפצירים בנו. צ'ולנט הם הביאו לנו. הייתה זו שבת, והם נתנו לנו ממה שהכינו לעצמם לכבוד שבת.

רכבת נוספת חונה בתחנה, מלאה בחיילים איטלקים בדרכם לחזית הרוסית. אנחנו חונים זה לצד זה, כל אחד והמלחמה שלו. אחת הבנות מן הרכבת שלנו, זו שישנה במיטה מתחתיי בגראני, פוצחת בשיר. היא הייתה זמרת אופרה, נוצריה עם גנים יהודיים כלשהם. החיילים מתקרבים, מקשיבים קשב רב. האיטלקים ידועים באהבת המוסיקה שלהם. כשהיא מסיימת הם מריעים לה בקול ומכבדים אותה בקופסה שלמה של קוביות סוכר. את הקוביות היא חילקה בין כולנו.

שעות עמדנו שם, עד שהוציאו אותנו מן הקרונות, והעבירו אותנו למשאיות. אין מקום לכולנו, והחיילים דוחקים בנו להמשיך ולעלות. הצפיפות נוראה. אין מקום לשבת, כולנו עומדים דחוסים זה לזה. המלווים שלנו הם חיילי הז'נדרמריה ההונגרית עם נוצות התרנגולים, מוציאים אותנו מארצם ומכניסים אותנו לפולין. מה שזכור לי מן המסע ההוא זה היופי עוצר הנשימה של הדרך. המשאיות לא מכוסות, ונוף מרהיב ביופיו של יערות, הרים, וכבישים מתפתלים נגלה לעינינו. החיילים התנדבו לספר לנו את מטרת הנסיעה ואמרו שלוקחים אותנו "כדי ליישב אתכם, שתעבדו שמה".

בקולומיאה (Kolomeyja) שבפולין עצרנו להפסקה. עכשיו פולין חשפה בפנינו את פרצופה האמיתי, זה שהסתתר מאחורי מראות הטבע הקסום. אנחנו ממשיכים לנסוע צפונה, ונהר הדנייסטר (Dniester) זורם לצד הדרך. בנהר צפו גופות. המראה נקלט בעיניים, מסרב להיכנס לתודעה – עשרות גויות צפות בנהר לאור יום. אנחנו לא שואלים, החיילים לא מספרים. אנחנו חולפים גם על פני יהודים הונגרים שנלקחו למחנות עבודה. הם מביטים בנו, בוכים, ומבטם מנסה לספר לנו דבר מה. הם כבר ידעו מה גורלם של יהודי פולין. אנחנו לא ידענו דבר.

פרק ה צ'ורטקוב

המשאיות ממשיכות לנסוע. העיניים נמשכות אל יופיים של הרי הקרפטים, והמראה משכיח לרגע את הצפיפות ואת הקושי להמשיך ולעמוד על הרגליים. שלטי הדרכים מעידים על מקומות ועיירות שעד עכשיו הכרנו רק את שמם: הורודנקה (Horodenka), טלוסטה (Tluste), מונסטז'יסקה (Monastezsiska), בוטשאש (עירו של עגנון) (Bucsacs). אנחנו בגליציה, המאוכלסת על ידי אוקראינים, פולנים ויהודים רבים.

מקולומיאה המשכנו לנסוע בכביש המוביל לעיר הגדולה טרנופול (Tarnopol). כשפסקו סוף סוף הגלגלים מן הנסיעה האינסופית, היה זה דווקא בעיר קטנה בשם צ'ורטקוב (Csorkov). המקום נראה כעיר רפאים. הרחובות שוממים, ושקט מתוח באוויר. הז'נדרמים קופצים מן המשאית ופותחים את הדלת. אלה שעמדו ליד הפתח נופלים החוצה, ותחושת הדוחק והמחנק משתחררת באחת. אפשר להזיז יד ורגל! אנחנו 'נשפכים' החוצה, כל אחד מחפש את בני משפחתו, את חפציו ואת שלמות איבריו. הז'נדרמים מוודאים שכולם ירדו, וסוגרים את בריח הדלת.

"הגענו" הם אומרים לנו,

"לאן אתם לוקחים אותנו? מה עושים כאן?" מעז מישהו לשאול.

"לא לוקחים אתכם לשום מקום" לועג לנו הז'נדרם, וחבריו מגחכים אתו "אתם חופשיים. רק אל תעזו לנסות לחזור להונגריה שלנו. מי שילך לכיוון ממנו באנו, יירה!"

כולנו מביטים בו, לא מבינים בדיוק למה הוא מתכוון, מחכים לפקודה כלשהי, לצעקה המוכרת "להתחיל ללכת!", אבל לא. הפעם משהו שונה קורה. המשאיות שוב מחממות את המנועים, הז'נדרמים עולים ומתיישרים, ובלי להעיף בנו מבט מיותר – נוסעים... ומותרים אותנו ברחובה של עיר זרה, כחפץ שנזרק כלאחר יד.

הקבוצה כולה נותרת על עומדה, מביטה בתדהמה בענני האבק העולים מן המשאיות המתרחקות. לשבריר שנייה עוברת בנו המחשבה שהנה שחררו אותנו סוף סוף! אך מיד משתלטת עלינו חרדה גדולה. חמישים איש – גברים, נשים וטף ללא קורת גג, ללא מזון, תלושים ממקומם, באמצע שום מקום. אנחנו עומדים כמשותקים, נצמדים זה לזה, אחוזי אימה. הרחוב שקט עדיין, אך ניתן להבחין ברחש מאחורי התריסים המוגפים שבבתים. טיפין טיפין מגיחים יהודים מחצרות הבתים וניגשים אלינו. הם לא נראים טוב יותר מאתנו... מראם מזכיר חיות שנתפשו במלכודת. העיניים מבוהלות והגוף דרוך לסכנה אפשרית. ניכר באופן הליכתם שאף הם מרגישים כזרים בביתם שלהם.

"מאיפה אתם, יהודים?" הם שואלים בשקט באידיש, ואנחנו מספרים את הסיפור. "ומה קורה אתכם כאן?" אנחנו תוהים, והם מספרים שהמצב איום ונורא. מאז שהרוסים ברחו, כבר הספיקו האוקראינים לערוך כמה פוגרומים ביהודי הסביבה ועוד ידם נטויה. שלוש פעמים נתפשו יהודים והובאו לתחנת המשטרה. העמידו אותם בחצר בית הסוהר ופשוט ירו בהם למוות. הגרמנים שכבשו את האזור רוצחים יהודים סתם כך ברחובות, או שנכנסים לבתים ולוקחים אנשים. אף אחד לא יודע מה יקרה מחר. השיחה ממשיכה, קשה וכואבת, וקשה לנו להאמין למשמע אוזנינו. לאחר זמן מה מתעשתים בני שיחנו "אוי אבל אתם עומדים ככה בקור בחוץ, ואנחנו מדברים ומדברים... צריך למצוא לכם מקום ללון".

הם מתחילים להתייעץ בינם לבין עצמם במה אפשר לעזור. מישהו קורא לגבאי שיביא את מפתחות בית הכנסת ויפתח אותו עבורנו, שני רץ לאסוף מעט מזון, ושלישי דואג לשמיכות ובגדים שחסרים.

אנחנו כבר לא לבד בנכר, מצאנו אחים אוהבים. אל מול הרשע והאטימות, מזהיר ביופיו טוב הלב היהודי.

לילה ראשון עובר עלינו בבית הכנסת שנקרא "יד חריצים" (שהוא מן הסתם היגוי אידי של "יד חרוצים") של צ'ורטקוב. לאחריו יום ועוד יום. אנחנו חופשיים לנפשנו, אך חסרי כל יכולת לשקם משהו מהריסות חיינו. "אוצ'קיניירי" (Uciekinieri) קראו לנו – כלומר "אלה שברחו", פליטים. קשרים נרקמו בינינו לבין יהודי העיר שעשו כמיטב יכולתם לסייע לנו. גם אני התיידדתי עם כמה בנות שבאו לבקר אותנו. לא היה הרבה אוכל, אבל הסתדרנו עם מה שחילקו לנו אנשי הקהילה. יום אחד הביאו לנו תפוחי עץ ירוקים ולא בשלים. אכלתי מהם, ועד מהרה נתקפתי בשלשולים עזים. קלרה, נערה מקומית, מצאה אותי מתפתלת מכאבי בטן.

"את לא יכולה להישאר כאן במצבך" אמרה לי בדאגה "את צריכה שירותים שניתן לגשת אליהם בקלות ובלי תור".

לא ענית. וכי לאן יכולתי ללכת?

ראיתי את קלרה חושבת ומטכסת עצה בינה לבין עצמה. רוצה להזמין אותי לביתה, אך גם מודעת למחסור הגדול בבית. כיצד תוסיף עוד פה רעב למשפחה? לאחר רגע גמלה בליבה ההחלטה.

"תבואי אליי הביתה" אמרה בהחלטיות.

הביתה. רק הצליל של המילה מציף את העיניים בדמעות. כל כך רציתי לבוא אליה, אבל אמא חששה. כיצד תיתן לי להתרחק ממנה ומאבא, ועוד במצבי, כשאני חשה כל כך ברע. קלרה חשה בהיסוסיה של אמא "בואי גם את אלינו" הציעה לאמא "אני אומר לאמא שלי שתכין לכן מקום". קלרה הטובה מיהרה הביתה לספר על האורחות הצפויים, אבל לנו לא היה קל להחליט. "ומה עם אבא?" דאגנו. אבל אבא דווקא שמח שיהיה לנו מקום נוח יותר. "לכו" האיץ בנו "קודם כול מגדוש צריכה להבריא, ואחר כך כבר נראה".

הלכנו. אבא נשאר בבית הכנסת לשמור על מעט החפצים שהיו לנו, ואנחנו התחלנו פרק חדש במסכת הנדודים שלנו. משפחת גוטפריד מנתה חמש נפשות. אבא, אמא ושלוש בנות. הם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, וחילקו אתנו את מעט המזון שהלך ואזל. לאחר המלחמה ביררתי מה עלה בגורלם. איש מהם לא נותר בחיים. קהילת צ'ורטקוב נספתה כמעט כולה. שבועיים או שלושה חלפו ואבא נהג לבוא לבקר אותנו מדי יום. בערב תשעה באב בא אבא וסיפר שחיילים גרמנים נכנסו לבית הכנסת והחליטו שאין שם תנאים היגייניים לאכלוס מספר כה גדול של אנשים. הם הודיעו שיעבירו את כולם למחנה צבאי (קסרקטין) גדול בקצה העיר. מחנה שהצבא כבר לא משתמש בו. לא ברור מתי יהיה המעבר, אבל ינסו לסדר את זה בקרוב. אינני זוכרת הרבה מן השיחה הזו עם אבא, אך את סופה אני זוכרת היטב. אבא נפרד מאתנו כדי לחזור לבית הכנסת. "מחר לא אוכל לבוא", אמר. "תשעה באב מתחיל הערב, ואהיה חלוש מן הצום. תשמרו על עצמכן, ומחרתיים נתראה". נשקנו לו שתינו וליוונו אותו במבטנו כשצעד חזרה.

יותר לא ראינו את אבא לעולם.

בבוקר תשעה באב הגיעו הגרמנים וגירשו את כל שוכני בית הכנסת ויהודים לא מקומיים מרחבי העיר. לקחו אותם מערבה מצ'ורטקוב לכוון סטניסלבוב (Stanislavov) במסע רגלי ארוך, זקנים וילדים, גברים ונשים.

ידענו שהם נלקחו, השמועה התפשטה במהירות. אבל לאן? ומה קרה לאבא? איפה הם כל החברים שהפכו בחודשים האחרונים להיות לנו למשפחה אחת גדולה?

הלב מסרב לקבל את המחשבה הפשוטה בימים אלה: "מי שהגרמנים לוקחים, לא חוזר". את זה יודע כל ילד. אנחנו נאחזות באי הבהירות, אנחנו לא באמת יודעות מה קרה לאבא. ייתכן שהוא עוד ישוב, אנחנו מקוות. אם לא נקווה, לא נשרוד. המאמץ לעבור יום ועוד יום לא משאיר לנו רזרבות נפשיות. אינני זוכרת ששוחחנו, אמא ואני, על רגשות, על פחדים או געגועים. דיברנו רק על הנושאים הטכניים – אוכל, בגדים, קר או חם. נזהרנו לא לנגוע בסביבות תחושות הלב. זה היה מסוכן מדי, אם נתת לרגשות לפרוץ היית אבוד. השמועות על המסע ההוא הגיעו לאט לאט. שמענו שרבים מתו כבר בדרך, ולא הגיעו ליעד. על אלו שהגיעו לא נודע דבר, פרט לסיפור אחד. לאישה שהתארכה כמונו אצל משפחה בצ'ורטקוב (יחד עם בתה הגדולה, שהייתה חברה טובה שלי), נודע מה עלה בגורל שתי בנותיה הקטנות. הן צעדו עם אביהם בין כולם. השתיים הצליחו ללכת את כל הדרך, ובסטיניסלבוב הוכנסו לבית יתומים. כעבור כמה ימים, הציתו הגרמנים את בית היתומים על יושביו. הבנות לא נותרו בחיים.

בצ'ורטקוב נותרנו מתי מעט מן הקבוצה שלנו, והשתלבנו בקהילה. הגרמנים הורו להקים יודנראט (Judenrat) מקומי (וועד של יהודי העיר) והטילו עליהם לספק עובדים לעבודות כפייה. כל יום צריך לספק מכסה מסוימת של עובדים – מאה, או מאתיים איש. הגטו עוד לא הוקם, וגדרות התיל עוד לא סגרו עלינו, אבל בכל זאת היינו אסירים. יהדותנו הפכה אותנו בעיני הגרמנים ותושבי המקום למשהו מאוס ותת אנושי. בכל מקום היינו כחפץ מופקר שמותר להשתמש בו ולזרוק. לא היה לנו לאן לברוח, כולם התאחדו נגדנו במעין קולקטיב ענק של שנאה. לא הבנו על מה ולמה באה הצרה הזו עלינו. שום הסבר הגיוני לא עלה בדעתנו. פתאום היינו בעולם שונה כל כך מזה שהכרנו. כל החוקים והכללים השתנו בין לילה, ואנחנו הסתובבנו כאנשים זרים על פלנטה לא מוכרת. מפוחדים, מבוהלים, ובעיקר המומים. כל מה שיכולנו לעשות היה לשרוד. לנסות לחיות עוד יום. אולי מחר נתעורר מן החלום הרע הזה?

הדרך לשרוד הייתה לעבוד ולציית. לכן הקפדנו למלא את מכסות העובדים שהגרמנים בקשו. אני הייתי בחורה צעירה בת שש עשרה, והצטרפתי כמו כולם לעבודה הקשה. ניקינו בתי ספר, שפשפנו את רצפות העץ עם מברשות בכריעה על הברכיים ועבדנו גם בבתיים של הגרמנים. פתאום מילדה מפונקת, שלא עשתה דבר בבית, הפכתי לשפחה בעבודות כפיים קשות. לאמא היה קשה מאד לראות אותי ככה, אך גם היא יצאה לעבוד. אמא קיבלה עבודה טובה באופן פרטי ולא דרך היודנראט, בתור עוזרת אצל משפחה פולנית נוצרית - משפחת הנכן (Henchen). היא בישלה להם, ניקתה וסידרה עבורם את הבית. מדי ערב חזרה לבית משפחת גוטפריד ללינת הלילה, ובבוקר יצאה שוב לעבודה. ההנכנים היו אנשים טובים ששנאו את הגרמנים. הבעל היה מהנדס, ולמרות סלידתו מן הנאצים עבד אצלם. למי שעבד אצל הגרמנים היה יותר מזון. אמא אכלה אצל משפחת הנכן, והם הרשו לה לקחת גם מעט אוכל עבורי.

שנה שלמה היינו שם, מתעוררות עם שחר לעוד יום אפור וקודר של פחד מוות, עבודה קשה ורעב מכרסם. קרני האור היחידות שהאירו את חיינו היו החברויות היפות שרקמנו שם, והתקווה שדברים ישתנו. עם כל המצב הקשה, נהגו היהודים לומר זה לזה "יהיה טוב, הישועה תבוא בקרוב". אלפיים שנה של ציפייה למשיח היו נטועות עמוק בלבנו, והצלחנו להאמין שיום יבוא והדברים ישתנו.

כל שיפור קטן, גרם לך לשמחה גדולה. כזה הוא למשל הסיפור על העז. במשך תקופה מסוימת במהלך השנה, אינני יודעת מדוע, עברנו להתגורר אצל משפחת פופייל (Popiel). בשכנות להם גרה משפחה פולנית נוצרית בשם ז'דג'ובסקי (Zdzejowski), שהחזיקו עז בחצר. אם המשפחה, אישה טובת לב, ראתה שאני רזה וקטנטונת וריחמה עליי. בכל בוקר כשחלבה את העז הביאה לי כוס חלב עזים בריא ומחזק. בתוך ים השנאה שהשתוללה כלפיו, יכלה כוס חלב פשוטה להיות מחווה ששינתה את פני היום כולו. או למשל החייל ההונגרי ההוא. יום אחד ראיתי מכונת נוסעת עם חיילים הונגרים. לפתע זיהיתי אחד מהם. זה האיש שנהג למכור כעכים ליד הקולנוע בקושיצה! מישהו מן הבית, מהחיים שלפני המלחמה! קראתי לו שוב ושוב "פרצש...פרצש..." (כעכים, כעכים) עד שהוא הסתכל לעברי. הוא לא הכיר אותי, אבל כל אחד מקושיצה הכיר אותו. "את מכירה אותי מהקולנוע?" שאל כשפניו נעימות "מה את עושה בפולין?". ספרתי לו על קצת מן הקורות אותנו. הוא הקשיב, ואז הוציא מן הכיס מטבע של עשרה זלוטי ונתן לי. לקחתי את הכסף כיוון שידעתי עד כמה הוא נחוץ לנו, אבל התביישתי נורא.

אני חושבת שהנדבה ממנו דווקא, חידדה את התחושה הקשה של קבלת צדקה. הוא החזיר אותי בבת אחת אחורה לימים אחרים... ימים של הליכה שלוה לקולנוע כשבכיס מונחים כמה מטבעות בשביל כעך חם של תענוג. לרגע הייתי שוב מגדה ההיא, ילדה טובה מבית טוב. מגדה ההיא לעולם לא הייתה מעלה בדעתה שיום אחד מוכר הכעכים ייתן לה נדבה. התרגשתי מאד מן המפגש החטוף עם מישהו מן הבית.

סיפור נוסף שכזה, הוא הסיפור על המעיל. לאחותה הגדולה של קלרה קנו לפני המלחמה מעיל חורפי תפור היטב ועשוי מבד משובח. ההורים פחדו לתת לה להסתובב אתו כי במחסור שהיה אז, מעיל כזה בלט בשטח. מצד שני הם רצו לאוורר אותו ולא להניח לו לשכב כל הזמן בארון, ולכן ביקשו ממני לפעמים ללבוש אותו. כמה נעים היה ללבוש מעיל טוב ועבה. משהו שמחמם באמת. להרגיש סוף סוף שנתת לגוף משהו שלם שמספק את רעבונו. לא איזה מעילון קטן שהגוף ממשיך לרעוד בתוכו, אלא משהו שמרגיע את הקור והגוף הופך שליו ושקט. לבישת מעיל כזה הפכה לאירוע ביום שלי.

הקור ההוא, רק להיזכר בו... החורף שבין שנת 1941 לשנת 1942 היה חורף קשה במיוחד. הדבר היטיב אתנו בסופו של דבר, כיוון שגרם לתבוסת הגרמנים בחזית הרוסית, אך אז היה פשוט קר נורא! אני זוכרת את עצמי בחורף ההוא, מפנה עם חבריי שלג בגובה שני מטר (!)

בעבודות הכפייה, כשלגופי שמלה פשוטה ולרגליי נעלי קיץ בלבד. זו עבודה שעשינו הרבה פעמים. השלג כיסה את הכל. השלג נערם על הכבישים והשבילים, ואנשים לא יכלו להגיע ממקום למקום. אז מה עושים? מצווים על היהודים לפנות את השלג... לא היו לנו בגדי חורף כלל, הרי יצאנו מן הבית בתחילת הקיץ. למזלנו בסלובקיה נהגו ללבוש גם בקיץ מעיל דק, כך שמעילון קייצי היה לנו. רוחות נשבו, שלגים ירדו, ואנחנו עבדנו שעות בקור העז לבושים בלבוש הדל שהיה ברשותנו. לא פעם קפאו לי הרגליים, ועד היום אני סובלת מכאבים בברכיים בשל החורף ההוא. פלא הוא בעיניי כיצד לא חלינו כולנו.

והמחסור במזון, כיצד עמד הגוף בתלאות הרעב?

במקומות רבים הכריע הרעב את האנשים. בצ'ורטקוב לא מתו אנשים מרעב, אבל היה קשה מאד. רעבנו, התגעגענו לאוכל. עד שהרוסים יצאו מפולין, הצליחו אנשים לאגור מלאי של מזון. החביאו באדמה שמן, ריבות ושימורים, אך עם הזמן התרוקנו המחסנים. לשם המחשה אספר כיצד שתינו תה: בשבועות הראשונים שתינו תה עם כפית סוכר. אחר כך כשאזל הסוכר, הוספנו לתה כפית ריבה. כשגם ריבה לא הייתה המתקנו את התה על ידי מציצת סוכרייה תוך כדי שתייה, ולבסוף אזל גם התה...

אכלתי כשהיה מה לאכול, וכשמישהו נתן לי. לפעמים הזמינה אותי שכנה לארוחה, ולפעמים אכלתי בבית המשפחה, אך הרבה פעמים נותרתי רעבה. רעבה ממש. לעתים הצלחתי גם אני להשיג מזון באופן עצמאי. ידעתי לסרוג יפה. שתי נשים גויות גילו את הכשרון שלי. הן נתנו לי צמר, ואני סרגתי עבורן סוודרים. בתמורה קיבלתי אוכל.

אפשרות נוספת להשיג אוכל הייתה החלוקה הציבורית. עבור העניים והרעבים יצרה הקהילה מעין בית תמחוי, בו יכולת לקבל תבשיל חם. באנו עם סירים ועמדנו בתור לקבלת אוכל. אני לא מאחלת לאף אחד לעמוד ברחוב בתור שכזה. איזו השפלה! למרות המלחמה והמצב הנורא, קשה היה לקבל את העובדה שהגעת למצב שאתה זקוק לחסדים, שאין לך מה לאכול.

לבד מהקור והרעב הציקו לנו הגזירות. מיד אחרי שהגענו, התפרסמה ההודעה שעל כל יהודי לענוד 'אופסקה' (Opaska). האופסקה היא המקבילה הפולנית לטלאי הצהוב: סרט לבן עם מגן דוד כחול. את הסרט, ברוחב של כחמישה עשר סנטימטר, ענדו על הזרוע השמאלית.

אחר כך הופיעו עוד איסורים שונים ומשונים – אסור להסתובב בלילות, צריך למסור לשלטונות את כל האופניים, את מכשירי הרדיו, התכשיטים והפרוות. מסרנו הכול ליודנראט והם העבירו לגרמנים. אך גם בהכרזות על האיסורים החדשים לא היה צורך. הגרמנים עצרו אותך ברחוב, או נכנסו לבתים ולקחו כל מה שחפצו בו. אם נשארתי בחיים לאחר ביקור כזה, ידעת שקרה לך נס.

לא נחשבנו כבני אנוש בכלל. התעמולה הנאצית הפכה אותנו ליצורים בזויים. פעם ניסיתי אפילו ל"היעזר" בתעמולה הנוראית הזו. תקופה מסוימת סידר עבורי מר הנקן (שאצלו עבדה אמא שלי) עבודה אצל הגרמנים. זה נחשב משהו טוב, כיוון שמי שעבד בשבילם קיבל תעודת

עובד, והיה מוגן יחסית. אני חושבת שהתעודה הזו לא עזרה באמת, אלא רק נתנה תחושת הגנה. הגרמנים הרי עשו ככל העולה על רוחם, בלי כל קשר לתעודה זו או אחרת. אבל בכל זאת כשהלכת ברחוב ובכיסך תעודת עובד, הרגשת שאם יעצרו אותך יש לך מה להראות. העבודה שנתנו לי אצל הגרמנים הייתה בגן הירק של מפקד הזונדרדינסט (Sonderdienst) בצבא הגרמני. הוא חי בצ'ורטקוב עם אשתו ובנו הקטן. הגרמנית שלי הייתה טובה, ולכן הזמין אותי המפקד לפעמים לשחק עם בנו בן החמש. פחדתי ממנו מאד, כיוון שהרגשתי שאני מוצאת חן בעיניו כאישה. כשהוא רמז לי שהוא מעוניין בי, עניתי לו "הרי אני יהודייה, וזו תהיה בושה לגזע הארי". הם נהגו לבטא את סלידתם מקשר בין יהודים לבני הגזע הארי במלה "רסנשנדה" (Rassenchande) - שפירושה - בושה לגזע. הפעם גם אני השתמשתי בביטוי, אבל לטובתי... יום אחד הוא סידר שנישאר שנינו לבד בשדה, וחששתי שהפעם לא אצליח להימלט מפניו. למזלי ברגע האחרון הגיעה אליו עגלה עם חיילים ואספקה, והוא נפנה לעיסוקיו. הוא אף פעם לא ראה אותי כבן אנוש ממש. מעולם לא הציעו לי בבית הזה לשתות או לאכול, למרות ששהיתי שם שעות ארוכות. הייתי רק יהודייה, לא?

כל אחד מאתנו ידע שהמוות אורב לו בכל יום, בכל שעה. הגרמנים רצחו בנו ללא הרף. אין צורך בסיבה לרצח יהודי. "מן קוילת" הייתה המילה שהשתמשו בה היהודים המקומיים כשרצו לספר שהיה הרג ורצח. אנחנו קראנו לזה "מן הרגט" (מהמלה העברית 'הורגים'). ירו בנו ברחובות אפילו סתם לשם שעשוע. במחנה העבודה בקמיונקה המציאו החיילים 'משחק', כל עשירי מן העומדים במפקד – נורה למוות. בפסח של שנת 1942 לקחו כעשרה או שנים עשר גברים יהודים לעבוד בתחנת קמח. אחד מהם מעד ונפל תוך כדי עבודה. השומרים המשועממים התרגזו והרגו את כולם. כל יום הביא אתו סיפור זוועה חדש, כל כמה זמן איבדת עוד מכר, עוד נפש אהובה.

הסיפור על מה שקרה בקמנץ פודולסקי (Kamenec Podolsky), די קרוב אלינו, היה מהנוראים ביותר. ילד בן עשר, מהבודדים שניצלו, הגיע לצ'ורטקוב וסיפר לנו את מה שעבר עליו שם. ביום אחד הוציאו להורג שנים עשר אלף יהודים! רבים מהם היו יהודים שגורשו מהונגריה כמונו. משפחתו של הילד הייתה מקושיצה ועברה איתנו את אותה הדרך עד לצ'ורטקוב. הילד הלך משום מה עם קבוצה אחרת של גולים מהונגריה. הם הובאו לקמנץ פודולסקי, ונרצחו באכזריות. באותו היום של הרצח ההמוני, הופיע במקום רכב עם בחורים יהודים ממחנות העבודה. אחד הבחורים היה בן דוד של הילד, הוא העלה אותו לאוטו וכך הצליח להציל אותו ולהביא אותו בשלום אל הוריו. דרכו התוודענו כולנו לסיפורם של אחינו, שגורלנו יכול היה להיות כגורלם.

האוקראינים ששו על ההזדמנות לבטא בגלוי את האנטישמיות שלהם. הם גם טבחו בנו ללא עזרת הגרמנים כאשר רק התאפשר להם. המוות היה כל כך קרוב, שיכולת להרגיש כיצד הוא נושף בעורפך.

לקראת סוף השנה הנוראית היא כינסו את היהודים לתוך גטו. תחמו אזור מסוים בעיר ורק בו התירו ליהודים מצ'ורטקוב וכפרי הסביבה להתגורר.

"דז'לניצה מיישקניובה" (dzielnica mieskaniova) קראו לזה – מקום מגורים. הקשרים של אמא עזרו לנו שוב. מר הנכן השיג לנו דירה נוחה וגדולה יחסית. דירה בת שלושה חדרים, שגרו בה שתי זקנות יהודיות. כשהוכרז האזור כגטו היהודי, הצטרפנו אליהן לדירה. בחדר אחד גרו הזקנות, בשני אנחנו ומשפחת גוטפריד, ובחדר השלישי משפחה מן הכפר הסמוך. אלה היו תנאים טובים יחסית!

בתחילה נשאר הגטו פתוח, אבל אחר כך גידרו אותו, וניתן היה לצאת רק עם אישורי עבודה. הרגשנו איך הטבעת הולכת ומתהדקת סביב צוארינו. יכולנו לצאת רק בשעות מסוימות, והאוכל חולק במנות קצובות. מדי פעם הודיעו "היום יחולק לחם" ואז התייצבנו בתור ארוך שנקרא "אוגונק" (Ogoniek). נחש ארוך ומיאוש של אנשים רעבים. הרבה פעמים נגמר האוכל לפני שהגיע תורך.

אנשי היודנראט נאנקו תחת גזירות הגרמנים. בכל פעם נאלצו להודיע על עוד קבוצת אוכלוסייה שמתבקשת להתייצב. פעם נתבקשו כל עורכי הדין להתייצב ופעם כל החייטים. אם נקראת להתייצב, ידעת שזהו. נחתם דינך. כל אלה שקראו להם כבר לא חזרו. המשכנו ללכת לעבודה, מושכים יום ועוד יום של חיים גולמיים. חיים בשביל לחיות, בשביל לשרוד עד היום שאחרי המלחמה הארוכה. קיוונו שאולי השמועות על מפלת הגרמנים ברוסיה נכונות, למרות שהגרמנים סביבנו נראו חזקים מתמיד. אם השמועות נכונות אולי יקרה הנס ולא יספיקו לקרוא גם לנו?

כשהגיע תורנו לא היינו מופתעים. זו הרי הייתה רק שאלה של זמן.

מתוך פרק 1

הבריחה

"כל יהודי שאיננו מקומי, מתבקש להתייצב ביום שני" זעקו המודעות מן הקירות בגטו, ואנו הבנו שתורנו הגיע. אינני יודעת כיצד קרה הדבר, אך לא נפלנו לייאוש המתבקש. כוחות החיים ניעורו בנו והחלטנו להילחם. היינו כחמש משפחות הונגריות בקשרי ידידות, והתאספנו יחד כדי לחשוב מה לעשות.

"אם נישאר פה ונתייצב, סופנו כמעט ודאי. אני חושב ששווה לנו להסתכן ולברוח" אמר אחד הגברים.

"לאן נברח?" שאלנו.

"נחצה את הגבול להונגריה. אנחנו אמנם רחוקים מעט מן הגבול, אך הדבר אפשרי".

הונגריה הייתה בת בריתם של הגרמנים, ולכן עד עכשיו נחסכו ממנה מוראות המלחמה. היהודים שם חיו את חייהם בשלווה יחסית, לא מעלים על דעתם מה קורה מעבר לגבול. אמנם גם בהונגריה הורע המצב, אבל יהודי עדיין נחשב שם לאדם מן הישוב. התנאים הכלכליים שם היו טובים לעין ערוך מן התנאים בפולין. כן, לחצות את הגבול ולחזור להונגריה, נשמע כרעיון הגיוני.

"ואיך נחיה בהונגריה ללא תעודות? אתה זוכר שכבר גירשו אותנו משם פעם אחת? יתפשו אותנו וזה יהיה סופנו!" התריסה אחת הנשים כלפי בעל הרעיון.
"את יודעת מה? אז לא נלך" ענה לה. "נתייצב יפה ביום שני, והגרמנים יכבדו אותנו בקפה ועוגה..." עכשיו כבר האדימו פניו מכעס עצור. "אין לנו מה להפסיד, אתם לא מבינים?! בואו ננסה לפחות...! אם לא למעננו, אז למען ילדינו!"

השתכנענו. אחד מן החבורה שעבד מחוץ לגטו, נדבר עם בעל משאית שייקח אותנו לכיוון הגבול ההונגרי. כל אחד מן הקבוצה תרם תכשיט או חפץ בעל ערך על מנת לשלם לנהג, והתחלנו לארוז את מעט המיטלטלים שהיו בידינו. לאמא היה מעט לחם ששמרה ליום פקודה. תמיד חשבה "מי יודע מה יקרה מחר?" ודאגה להשאיר קצת מן ההקצבה שלנו בצד. את הלחם ששמרה ייבשה בשמש והכניסה לשקית בד לבנה שתפרה. עתה יכולנו לקחת צידה לדרך. כמה טוב שאמא חכמה כל כך! דבר נוסף שלקחנו איתנו היה "מקח". המקח היה מן תערובת דחוסה המשמשת כמזון לפרות. מים לא לקחנו, כי נהרות ואגמים היו פזורים בשפע לאורך הדרך.

יצאנו מן הגטו באישון לילה. עלינו על המשאית ויצאנו לדרך מערבה לכיוון הגבול ההונגרי. שקט שורר במשאית המיטלטלת מצד לצד בלילה החשוך. כל אחד עם עצמו ומחשבותיו. אני חשבתי על רוז'קה, חברתי הטובה, שנשארה בגטו. ניסיתי לשכנע אותה שתברח אתנו, אך היא חששה. היא הייתה מקומית ולא נקראה להתייצב כמונו. עבורה צ'ורטקוב ופולין הם הבית ובסיס הביטחון. "איך אפרד מכל משפחתי?" אמרה לי, "הסכנה בדרך מרובה. אולי יתפשו אותנו? ואולי לנו לא יקראו להתייצב?". הבוקר נפרדנו בדמעות, והפרידה קשתה עליי. "היי שלום חברה טובה" לחשתי לה. "הלוואי ושתינו עושות את הדבר הנכון". וודאי היא מתהפכת כעת על משכבה, ממלמלת תפילה להצלחת בריחתנו. (לאחר המלחמה שמעתי שרוז'קה ובני משפחתה נספו יחד עם יתר בני הקהילה).

האישה שישבה לידי במשאית מוללה בידה פיסת בד בעצבנות. בנה הגדול, בן השמונה עשרה בחור סוער ומלא חיים, ברח עוד לפנינו, אך נתפש ונשלח למחנה. למשפחה נודע מפי מישהו שהבן חלה שם בטיפוס הבהרות ונפטר. עכשיו ההורים ושתי הבנות מנסים את מזלם. שמענו על הרבה ניסיונות בריחה שנכשלו. פחדנו מאד.

כשהגענו לסקולה (Skole), עיירה באמצע הדרך, עצר הנהג פתאום.

"רק עד כאן אני לוקח אתכם" הודיע לנו.

"אבל הגבול רחוק עדיין! הרי סיכמנו שתיקח אותנו עד לשם!" מחינו בפניו. אך הנהג לא הסכים בשום אופן להמשיך. הוא לא רצה להסתכן ולהתקרב לגבול עם מטען מסוכן של חמישה עשר יהודים. "יש לי אישה וילדים בבית" חזר ואמר, וכך שוב מצאנו את עצמנו יורדים ממשאית באמצע שום מקום. סקולה שכנה במרחק של כמה ימי הליכה מן הגבול. איך נלך את יתרת הדרך? כל מי שיראה אותנו, ידע שאנחנו יהודים ויסגיר את כולנו. החלטנו ללכת בלילות, ולהסתתר במשך היום.

ההליכה בלילה קשה ומפחידה. לא ראינו כלום, ולכן התנהלנו באיטיות רבה. הפחד שליווה אותנו במסע הזה, עמד להפוך מעתה לבן לוויה קבוע בחיינו. אנחנו "לא חוקיים", חסרי מסמכים. לא רצויים בשום מקום – לא בארץ הולדתנו, ולא בנכר. לכן אסור לנו להתגלות, להיראות, או לחשוף את זהותנו. כך הלכנו לילה ועוד לילה. המראות שנגלו לעינינו היו קשים. באזור זה שרר רעב כבד יותר מאשר בצ'ורטקוב, אפילו אצל הגויים. ראינו שם ילדים רזים מאד עם בטן נפוחה מרעב ועיניים בולטות. גם בנו החל הרעב לתת אותותיו. הדרך התארכה מעבר לצפוי, ולא היה לנו אוכל כלל. באחד הכפרים הסתכנה אמא ונכנסה לבית על מנת למכור את הקומבינזון שלה, ותמורתו קיבלנו כד חלב.

לאחר כשבעה לילות הגענו לקרבת הגבול, תשושים ורעבים. כדי לחצות את הגבול בשלום היינו צריכים הדרכה של מישהו מנוסה. מצאנו מדריך כזה, ושוב יצאנו לדרך בלילה. המדריך מוביל בראש, וכולנו אחריו. לפתע הוא נעצר ומסמן לנו לשכב בשקט. ממול נראה אור מרצד הולך ומתקרב. הנשימה נעצרת, עד שמתברר שזו אזעקת שווא. הייתה זו חבורת גחליליות עליזה....

כשהגענו בסמוך לגבול, חזר על עצמו הסיפור הישן. המדריך סירב להמשיך ולחצות את הגבול. הוא הראה לנו את הדרך וחזר לביתו רגוע, כשמעט כספנו בכיסו. הגענו לרגע האמת. האם נצליח? בכוחותינו האחרונים, אנו עושים מאמץ עילאי ללכת בשקט ולא לטעות בדרך. החיילים מן הסתם מפטילים בקרבת הגבול. ככל שאנחנו מתקרבים הסכנה גוברת. לפנות בוקר היינו כבר בהונגריה! האור מתחיל להפציע, ואנו ממהרים להיכנס לעומק השטח. ככל שנרחק מן הגבול כן ייטב לנו.

"הי, עיצרו שם!" נשמעת צעקה בהונגרית, ולאחריה מופיעים למולנו כמה חיילים. נתפשנו. "מי אתם? מאיפה באתם?" הם שואלים.

כולנו מדברים הונגרית שוטפת, מנסים לשכנע אותם שזה בסדר, ושאנחנו מקומיים. החיילים מחליטים להביא אותנו אל המפקדה. גם למפקד הסברנו שאנחנו הונגרים כשרים, שנולדנו וגדלנו בהונגריה... אך ללא הועיל. בעיני המולדת שלנו אנחנו לא בני בית.

"טומש!" הוא צועק לאחד החיילים "תעביר אותם חזרה לפולין, ותשמור היטב שלא יחזרו!". טומש מופיע, ומצעיד אותנו אחריו לכיוון ממנו באנו זה עתה. "האם הוא יודע איזה גזר דין מחכה לנו שם?" אני חושבת לעצמי תוך כדי הליכה. הנה הוא הגבול הפולני, אנחנו חוצים אותו, ותחושת תבוסה ויגון עוטפת אותנו. לא הצלחנו.

טומש נעצר, וצועק לעברנו "לכו! תחזרו לפולין!". לאחר מכן הוא מעיף מבט לאחוריו לראות אם מישהו מחבריו מסתכל, ואז מפטיר בשקט "אם תלכו ימינה כשני קילומטר, יש שם קטע בלי שמירה, ותוכלו לחזור". ההפתעה המתוקה לא ניכרת על פנינו. לא נסגיר אותו, את המלאך שהושיע אותנו פתאום. אנחנו ממשיכים לצעוד לכיוון פולין כאילו כלום לא נאמר, ורק בניד ראש ובמבט חם, מודים לו. לאחרון שעובר על פניו הוא לוחש "אל תלכו כולכם ביחד. זה מסוכן מדי. תתחלקו לקבוצות קטנות".

טומש הטוב נתגלה כמבין עניין. עשינו כפי שהדריך אותנו, ואכן השטח היה ריק ופנוי למעבר. הצלחנו לחצות את הגבול! במהירות וללא גינוני פרידה, נפרדנו זה מזה. כל משפחה יצאה לדרכה, מקווה שכאן מחכים לה ימים טובים יותר.